

VINOVĂȚIE ȘI MESIANISM: TRĂSĂTURI PSIHOLOGICE ÎN REVOLUȚIA RUSĂ DIN OCTOMBRIE 1917*

ALEXANDRU MAMINA
(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

Într-un roman de William Somerset Maugham, personajul principal feminin – Lydia, fiica unui fost profesor de științe economice la Universitatea din Leningrad, care se prostitua în emigrație la Paris, afirma la un moment dat următoarele: „Aceasta este partea cea mai tristă a tragediei noastre. Oricât am încerca să tăgăduim, ar fi imposibil ca în intimitatea sufletului nostru să nu recunoaștem, că am meritat ce ni s-a făcut”¹. Prin aceste cuvinte, autorul – de altfel martor direct al evenimentelor din Rusia în 1917 – a consemnat sentimentul de vinovăție față de popor al unei părți a categoriilor cultivate, adică al unei părți a nobilimii și intelighenției. Era un sentiment cauzat de conștiința faptului că prețul bunăstării elitei era suferința poporului obligat să muncească pentru ea, așa cum consemna încă din 1790 un nobil, Aleksandr Radișcev, în cartea sa interzisă, intitulată *Călătorie de la Petersburg la Moscova*². Aproape exact aceleași cuvinte avea să le folosească peste un secol și contele Piotr Kropotkin, atunci când arăta că nu se considera îndreptățit să se bucure de plăcerile științei câtă vreme alții erau obligați să trăiască în mizerie³. Un sentiment recognoscibil în literatură pe „durata lungă”, cel puțin până la *Calvarul* lui Alexei Tolstoi, ce poate fi interpretat ca parcurs expiatoriu al fostei elite în contextul inversiunii sociale revoluționare.

Fenomenul corespunde împrejurării specifice societăților preponderent agricole sau de la periferia sistemului capitalist mondial, în care modernizarea s-a realizat preponderent pe baza exploatării muncii țărănești. Se observă și în România, în cadrul curentelor poporanist și sămănătorist, reconvertit sub forma grijii mai mult sau mai puțin paternaliste pentru țăranii, sau în ostilitatea față de arendași, de parveniți, acuzați că alterează cu spiritul lor mercantil bunele relații patriarhale dintre vechii boieri și săteni. În Rusia însă, această vinovăție a fost resimțită cu mai multă acuitate, probabil pentru că absolutismul conferea structurii sociale inegalitare o capacitate de rezistență mai mare decât într-un regim parlamentar, întreținând astfel impresia că

* Material prezentat în cadrul Sesiunii anuale a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din 6–7 decembrie 2017, cu tema „Conflicte sociale, revolte, revoluții”.

¹ W. Somerset Maugham, *Vacanță de Crăciun*, Editura Contemporană, p. 259.

² A.N. Radișcev, *Călătorie de la Petersburg la Moscova*, Editura „Cartea Rusă”, <1949>, p. 98.

³ P.A. Kropotkin, *Amintirile unui răzvrătit*, București, Editura Politică, 1969, p. 181.

inechitatea ar constitui cumva, dacă nu fatalitatea, cel puțin caracteristica destinului național. Relevanța colectivă a întrebării „Ce-i de făcut?”, reluată în momente diferite, certifică o dată în plus actualitatea crizei morale.

Este posibil, de asemenea, ca sentimentul culpei să fi fost amplificat și de sensibilitatea religioasă a rușilor, centrată pe conștiința păcătoșeniei personale și a responsabilității fiecăruia pentru suferința celorlalți, mai degrabă decât pe morala instituțională și pe conceptul abstract al justiției divine retributive. Astăzi, sub impactul spiritului hedonist și al priorităților consumeriste, asemenea convingeri și înclinații riscă să pară fie de neînțeles, fie simple exerciții livrești ale unor scriitori și predicatori. În secolul al XIX-lea însă, ele alcătuiau conținutul emoțional efectiv al existenței cotidiene, regăsindu-se în plelerinajele care antrenau oameni din toate clasele, în prestigiul duhovnicilor (stareților) și mai ales în compasiunea arătată celor umili și decăzuți⁴. Tocmai pe această sensibilitate s-a fundamentat subtextual dialectica literară a păcatului și răscumpărării, așa cum transpare exemplar din *Crimă și pedeapsă* ori din *Învierea*. Mai trebuie adăugat că religiozitatea respectivă tindea să devalorizeze în mentalul colectiv posesiunea și averea, asimilabile atașamentului preponderent față de lucrurile pământești în locul celor sfinte, cu atât mai mult exploatarea semenilor. Este motivul pentru care în Rusia prerevoluționară burghezul, marele proprietar în general, nu s-a bucurat niciodată de o prețuire la fel ca în Occident, nu a devenit un etalon al succesului și un model, în sensul în care încercase să-l acrediteze etica utilitaristă a lui Benjamin Franklin⁵.

În aceste circumstanțe, însăși imaginea de sine a nobililor și burghezilor a avut de suferit, ajunge să amintim romanele scrise chiar de unii nobili, să zicem *Părinți și copii* sau *Ana Karenina*. Frații Nikolai și Pavel Krisanov, Konstantin Dmitrici Levin, de pildă, erau personaje înzestrate cu calități – bunăvoință, seriozitate, afecțiune –, totuși lipsite de anvergura inițiativelor majore, limitându-se finalmente la viața previzibilă și destul de conformistă de pe moșiile lor. O viață echivalată în mai multe cazuri cu lipsa de orizont și degradarea, predispunând la cinism sau alcoolism, din care soluția de salvare cea mai la îndemână părea să fie câteodată sinuciderea, așa cum se întâmplă în piesa *Ivanov* de Anton Pavlovici Cehov. Comparativ cu nobilii de la țară, burghezii precum Ermolai Alexeevici Lopahin și Vassa Jeleznova dădeau dovadă de mai multă energie, dar o energie ce se epuiza în registrul inferior al afacerilor, fără să implice vreun ideal moral sau orizont politic.

Nici în Occident burghezii, acuzați de filistinism, nu au fost simpatizați în mod special de către scriitori și pictori, dar stilul aristocratic a exercitat o anumită atracție asupra acestora, culminând cu estetica dandysmului și amoralismul din *Portretul lui Dorian Grey*. În Rusia dimpotrivă, traiul comod al nobililor și superficialitatea lor agrementată artistic, letargia și formalismul debil, reunite sub denumirea de oblomovism, suscitau mai curând mefiență sau adversitate, și nu

⁴ F.M. Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, Volumul I, Iași, Polirom, 1998, p. 18–20. (Articolul respectiv, *Mediul*, a fost publicat în 1873).

⁵ A se vedea și Paul Evdokimov, *Hristos în gândirea rusă*, București, Editura Symbol, 2001, p. 55.

numai în rândul criticilor nihilști⁶. Inclusiv mediile slavofile reproșau nobilimii comportamentul artificial și înstrăinarea de tradițiile autohtone autentice, până într-acolo încât să scurtecircuiteze legătura naturală de iubire dintre țar și supușii săi, analoagă aceleia dintre părinte și copii⁷.

Sentimentul vinovăției și deficitul de imagine au indus categoriilor cultivate un handicap moral în raport cu masele, în sensul că le-a fost dificil să se apropie de ele, că nu au reușit să comunice convingător, în așa fel încât să le câștige sprijinul în favoarea proiectului liberal. Separația dintre liberalii concentrați în zemstve și muncitorii organizați în soviete s-a manifestat încă din 1905. S-a amplificat după februarie 1917, în contextul conflictului de autoritate existent între guvernul provizoriu și Sovietul de la Petrograd, când i-a antrenat și pe militarii de pe front. Neîncrederea cvasiinsurmontabilă apăsătoare consemnată elocvent în relatarea unui ofițer din regimentul Pavlovski, ce semnala faptul că pentru soldați, în majoritatea lor țărani și muncitori, toți ofițerii erau iremediabil „boieri”⁸.

Contradicția nu se rezuma la inadecvarea culturală, la deosebirea de instrucție și educație, consemnată ca atare de Pavel Milukov în lucrarea lui despre criza din Rusia. Intervenea și un conflict cu un pronunțat conținut afectiv între viziuni și așteptări, câtă vreme elita de orientare liberală susținea o schimbare eminentă politică, mai exact înlocuirea absolutismului cu parlamentarismul după model occidental, în timp ce poporul era animat de perspectiva inversiunii sociale, de împărțirea moșiilor către țărani și redistribuirea bogăției. Partidul cadet a refuzat însă concesiile sociale necesare pentru limitarea inegalității și temperarea antagonismului dintre clase⁹. S-a izolat astfel și mai mult de mase, compromițând totodată posibilitatea unei alianțe largi, împreună cu eserii și menșevicii, susceptibilă să-i marginalizeze pe bolșevici. În această conjunctură, marcată de inabilitatea constituțional-democrațiilor blocați în convenții și de inconsecvențele socialiștilor revoluționari, care dădeau semnale contradictorii soldaților de pe front, radicalismul comunist s-a inserat în mod firesc.

Deși minoritară sub aspectul susținerii populare (la alegerile pentru Adunarea Constituantă a obținut 170 de mandate din totalul de 707, față de cele 370 ale socialiștilor revoluționari)¹⁰, gruparea bolșevicilor s-a impus totuși în virtutea inteligenței tactice și adecvării la datele sociale și politice din Rusia acelei perioade, compatibile mai degrabă cu programul lor autoritar decât cu proiectul

⁶ Spre exemplu Nikolai Dobroliubov, care întrededea în atitudinea oblomovistă cauza mentală a relelor din societate. Jean Blankoff, *La société russe de la seconde moitié du XIXe siècle*, Éditions de l'Université de Bruxelles, 1972, p. 15–17.

⁷ *Ibidem*, p. 52.

⁸ Geoffrey Hosking, *Rusia, popor și imperiu, 1552–1917*, (Iași), Polirom, 2001, p. 322.

⁹ Ronald Grigor Suny, *Toward a Social History of the October Revolution*, în „The American Historical Review”, Volume 88, Number 1, February 1983, p. 48–49.

¹⁰ Nicholas V. Riassanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iași, Institutul European, 2001, p. 492.

civico-democratic promovat de liberali (cadeți)¹¹. Această adecvare le-a permis, pe de o parte, să găsească un limbaj comun cu muncitorii și soldații din orașe, iar pe de altă parte, le-a facilitat din punct de vedere structural parcursul, în comparație cu celelalte partide. Totuși, existența unei anumite compatibilități între obiectivele bolșevicilor și datele social-politice ale țării nu lămurește, ca să ne exprimăm în termeni marxiști, decât condiționarea obiectivă a victoriei. Ea n-ar fi fost posibilă fără determinarea subiectivă, mai precis fără voința de acțiune, fără voluntarismul de natură a surmonta inferioritatea numerică și conjuncturile nefavorabile. Un voluntarism ce nu se putea susține decât pe încrederea categorică în justetea și măreția cauzei, corespunzând mental unei vocații mesianice. Cuprins probabil de exaltarea proprie acesteia, Nikolai Buharin ajungea în mod simptomatic la un moment dat să desemneze *Manifestul partidului comunist* drept „evanghelia revoluției”¹².

Este adevărat că Vladimir Ilici Lenin personal a fost un lider calculat și pragmatic atunci când circumstanțele o cereau, îndeajuns încât să provoace câteodată reacții de opoziție principială chiar printre bolșevici, cum s-a întâmplat cu ocazia semnării tratatului de pace cu Germania imperială. Nu împărtășea, prin urmare, nici supralicitările ideologice, nici entuziasmul inerent speranțelor eschatologice, pentru el problema fundamentală a revoluției fiind esențialmente exercitarea a puterii¹³. Partidul în ansamblu, însă, a fost dinamizat, pe lângă alte interese, și de acest angajament spiritual *sui generis*, caracteristic revoluționarilor ruși încă din secolul al XIX-lea.

După 1860, cu aproximație, numeroși tineri nobili și din intelighenție și-au reconvertit sentimentul vinovăției într-unul al datoriei față de popor. Ideea lor era ca prin sacrificiul personal să contribuie la îmbunătățirea situației poporului, răscumpărând cumva suferința îndurată de acesta pentru bunăstarea lor. Sacrificiul s-a tradus în renunțarea la condiția socială privilegiată sau măcar confortabilă, în schimbul vieții alături de oamenii simpli și al acțiunii civice, pasibilă frecvent de pedepse cu închisoarea sau deportarea. Din perspectiva conjuncturii birocratice și conformiste de mai târziu, apartenența la partid se asociază în imaginarul colectiv cu avantajele profesionale sau materiale. Sub regimul absolutist însă, adeziunea la o grupare narodnică, anarhistă sau marxistă implica îndeosebi renunțări și riscuri, compensate prioritar de satisfacția morală a datoriei împlinite. Mai mulți lideri bolșevici au trecut prin experiența detenției sau a emigrației, dar și mai elocvent ni

¹¹ Ne referim îndeosebi la conflictul social endemic, la slaba dezvoltare a societății civile și la inexistența practic a tradiției deliberării parlamentare. A se vedea în această privință observațiile lui Nikolai Berdiaev din *Reflecții asupra revoluției ruse*, în Nicolae Berdiaev, *Un nou ev mediu*, Craiova, Editura Omniscope, 1995, p. 88.

¹² N. Buharin, *Programul comuniștilor (bolșevicilor)*, Moscova, publicată de grupul românesc al partidului comunist, 1919, p. 67.

¹³ Cum reiese explicit din articolul *Despre dualitatea puterii*, apărut în 1917. V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 31, București, Editura Politică, 1964, p. 147.

se pare exemplul contelui Piotr Kropotkin, om din înalta societate, aflat în anturajul țarului Alexandru al II-lea, care a ajuns să fie arestat, să evadeze și să trăiască modest în stăinătate. Expresia caracteristică a fenomenului a fost așa-numitul „mers în popor”, din anii 1873–1874, când tineri din categoriile cultivate s-au dus în număr mare la sate ca să-i ajute pe țărani la muncă și să-i învețe carte.

Era perioada nihilismului, a conflictului dintre „părinți și copii”, dintre vârstnicii oblomoviști și tinerii bazaroviști, analoagă până la un punct celei de peste o sută de ani din Occident, când generația *flower power* s-a confruntat cu generația marii crize și a războiului mondial. Era, totodată, perioada în care cultura rusă trecea de la romantism la pozitivism, la început pe terenul criticii literare și filosofice, legată de numele lui Nikolai Cernășevski, Dmitri Pisarev și Nikolai Dobroliubov, apoi și în privința gândirii politice. În acest context de preocupări și reprezentări, contestația nihilistă și revoluționară a preluat categoriile teoretice ale materialismului, cu atât mai hotărât cu cât Biserica oficială și creștinismul erau asociate cu absolutismul și aservirea. Cum scria Mihail Bakunin în lucrarea *Dumnezeu și statul*, creștinismul reprezenta religia prin excelență deoarece în creștinism se manifesta pe deplin esența oricărui sistem religios, și anume sărăcirea și aneantizarea ființei umane în beneficiul divinității¹⁴. Ateismul, concepția științifică despre lume deveneau pe această cale condiții și în egală măsură funcții ale militantismului politic alocat emancipării poporului, în modul în care avea să le identifice mai târziu Vladimir Ilici Lenin în *Ce-i de făcut? Probleme acute ale mișcării noastre*¹⁵.

Activismul nihilistilor și revoluționarilor avea însă un conținut preponderent afectiv, fiind motivat nu atât de concluziile unei cercetări empirice detașate, cât de idealism și etica datoriei. În aceste condiții, invocarea științei și a legității sociale a survenit adeseori într-un registru pasional, în sensul că ei au făcut din determinism garanția absolută a speranțelor de schimbare în bine a lumii, sau altfel spus o eschatologie seculară, corespunzătoare sensibilității apocaliptice a rușilor, adică înclinației de a interpreta orice chestiune în lumina sensului integral al existenței¹⁶. S-ar putea avansa chiar ipoteza unei religiozități refulate, reieșind insidios din trimiterile frecvente la Golgota, martiraj sau datoria sfântă. Materialismul istoric, în particular, s-a transformat la limită într-o teleologie univocă și atotcuprinzătoare, susceptibilă să le evoce marxistilor occidentali dorința naivă de cunoaștere exactă a viitorului, proprie mecanicismului naturalist de inspirație enciclopedistă¹⁷.

¹⁴ Michel Bakounine, *De la guerre à la Commune*, Paris, Éditions Anthropos, (1972), p. 299.

¹⁵ V.I. Lenin, *op. cit.*, vol. 10, 1962, p. 23, 55.

¹⁶ Paul Evdokimov, *op. cit.*, p. 50–51.

¹⁷ Nikolai Buharin, de pildă, susținea la un moment dat că în istorie nu exista nimic accidental, întâmplarea nefiind altceva decât fenomenul cu mai multe cauze, dintre care pentru moment nu se cunoștea decât una. N. Boukharine, *La théorie du matérialisme historique. Manuel populaire de sociologie marxiste*, Paris, Éditions Sociales Internationales, 1927, p. 43. Împotriva acestei concepții, a se vedea Antonio Gramsci, *Note critice la o încercare de „Manual popular de sociologie”*, în Antonio Gramsci, *Opere alese*, București, Editura Politică, 1969.

Întrepătrunderea dintre angajamentul afectiv și încrederea demonstrabilă științific în justetea cauzei poporului a generat, în măsuri variabile, vocația mesianică a diferitelor orientări revoluționare din Rusia. Mesianismul a însemnat de fapt o conștiință acută a misiunii lor istorice, dincolo de reglementările cadrului normativ sau de procedurile și negocierile instituționale, justificând în cele din urmă inclusiv recurgerea la violență împotriva reprezentanților absolutismului. Cu atât mai mult cu cât, din anii 1870, regimul a refuzat orice concesie și s-a repliat pe o poziție fundamental represivă. Bolșevicii au exacerbât conștiința misionară, pe care au relocat-o de la individ la nivelul organizației politice, al partidului revoluționarilor de profesie, devenit astfel agentul colectiv al necesității istorice. Acest transfer de identitate și subsecvent de legitimitate nu numai că le-a potențat exponențial încrederea în rolul lor conducător, dar le-a permis de asemenea să treacă fără rețineri peste rezultatul alegerilor pentru Adunarea Constituantă, să renege principial ceea ce Lev Troțki numea fetișismul parlamentarist al democrației formale și să exercite consecvent dictatura¹⁸. Nu s-au confruntat, așadar, nici cu scrupulele normative ale constituțional-democrațiilor, nici cu ezitățile socialiștilor revoluționari, ceea ce le-a permis să-și surclaseze adversarii pe terenul ideologico-propagandistic și pe cel al practicii politice în egală măsură. Mai ales că, spre deosebire de alte formațiuni, bolșevicii au aplicat violența nu numai împotriva nobililor și alb-gardiștilor, dar și asupra grupărilor revoluționare, asimilate conceptual cu reacțiunea sau cel puțin cu o fază depășită a procesului dialectic¹⁹.

Exclusivismul era direct proporțional cu intensitatea vocației mesianice, amplificată, sau mai bine zis radicalizată o dată în plus, de agresivitatea reciprocă din vremea războiului civil. Întrucât bolșevicii își riscau viața pentru adevărul lor, nu aveau disponibilitatea să discute politicos cu oponenții despre natura adevărului în general²⁰. Cu toate acestea, mesianismul bolșevicilor a fost mai accentuat decât al altor participanți la războiul civil, deoarece proiectul susținut de ei nu se limita la instaurarea unei forme oarecare de guvernământ sau la reîmpărțirea proprietății funciare, nici chiar la eradicarea exploatării, ci viza obiective existențial-morale precum crearea omului colectiv autodeterminat sau eliberarea de sub puterea constrângătoare a naturii. Pe lângă astfel de aspirații cu valoare universală, din care s-au alimentat un timp atât mitul prometeic al revoluției, cât și capacitatea ei de fascinație în Occident, lamentațiile alb-gardiștilor cu privire la soarta nefericită a Rusiei sau virtuțile libertății spontane profesate printre anarhiștii lui Nestor Mahno treceau ca ne semnificative.

¹⁸ L. Troțki, *Die Grundfragen der Revolution*, Hamburg, Verlag der Kommunistischen Internationale, 1923, p. 19.

¹⁹ Din punct de vedere teoretic, asocierea narodnicismului cu interesele reacționare ale micii burghezii se regăsește încă din lucrarea *Ce sunt „prietenii poporului” și cum luptă ei împotriva social-democrațiilor?*, apărută în 1894. V.I. Lenin, *op. cit.*, vol. 1, 1960, p. 286–287.

²⁰ Léon Trotsky, *Le terrorisme*, Paris, Bibliothèque Communiste, 1920, p. 16.

Nikolai Berdiaev califica bolșevismul drept o manifestare satanică, anticreștină, însă întrevedea sursa forței sale irezistibile tocmai în această formă de spiritualitate adversă. Evident, succesul bolșevicilor nu este explicabil numai prin prisma conținuturilor mentale recognoscibile în trama evenimentelor. Angajamentul afectiv, conștiința misiunii lor istorice nu aveau cum să suplinească organizarea militară și controlul administrativ. Totuși, angajamentul afectiv și conștiința misiunii lor istorice au fost de natură să le imprime energia necesară pentru a organiza armata și a exercita controlul teritoriului, în condițiile disoluției aparatului de stat imperial, ale crizei economice și războiului civil. De partea cealaltă, liberalii și generalii contra-revoluționari, percepuți ca exponenți ai nobilimii, nu au reușit să mobilizeze eficient masele de partea lor nici măcar când acestea erau nemulțumite de reglementările comunismului de război, în timp ce socialiștii revoluționari și-au epuizat resursele în dispute interne și în tentativa de a relua tactica inactuală a terorismului individual. S-au înregistrat revolte printre țăranii din Ucraina, cazacii din zona fluviului Ural, în Turkestan, dar fără se fie în măsură să alcătuiască fronturi compacte ori să asigure o rezervă demografică structurală armatelor alb-gardiste, în opoziție cu mobilizarea generală coordonată în mod centralizat de către Lev Troțki.

Din punct de vedere psihologic, sentimentul vinovăției față de popor a constituit un factor inhibitor, un obstacol emoțional și simbolic în calea realizării joncțiunii dintre categoriile cultivate cu opțiuni democratice pe de o parte, respectiv muncitorii și țăranii revoltați contra țarismului pe de altă parte. Mesianismul, în schimb, a avut un rol accelerator, în sensul că a maximizat voința de acțiune a bolșevicilor minoritari pe eșichierul politic, fundamentând un tip de reprezentativitate în care decizia partidului de avangardă se substituia consultării populare. În felul acesta, ei au disjuns binomul revoluție – democrație și au consacrat un model autoritar al schimbării politice și sociale, recurent de-a lungul secolului al XX-lea.

CULPABILITÉ ET MÉSSIANISME: TRAITS PSYCHOLOGIQUES PENDANT LA RÉVOLUTION RUSSE D'OCTOBRE 1917

Résumé

L'article est une approche concernant les dispositions affectives et les penchants morales dans la société russe durant le XIXème siècle et au début du XXème siècle, retrouvables d'une manière très marquée à l'occasion des journées révolutionnaires de 1917. On remarque alors, d'une part, la culpabilité ressentie par les nobles et par les bourgeois en rapport avec le peuple, culpabilité qui empêcha toute tentative de rapprochement entre les élites sociales et les catégories populaires sur le terrain du projet politique libéral. D'autre part il y avait, notamment parmi les représentants de l'intelligentsia, une reconversion de la culpabilité en sentiment de devoir envers le peuple. Un sentiment appuyé théoriquement surtout par le matérialisme historique, qui engendra une attitude d'engagement messianique pour la cause des ouvriers et des paysans. Cette attitude explique en effet

la résolution sans compromis des bolcheviques, capables de pousser à outrance leur programme radical et, par conséquent, de surmonter leur infériorité numérique en comparaison avec des autres partis et puis de gérer avec succès la crise de la guerre civile.

Mots-clés: psychologie collective, culpabilité sociale, messianisme politique, révolution bolchevique.